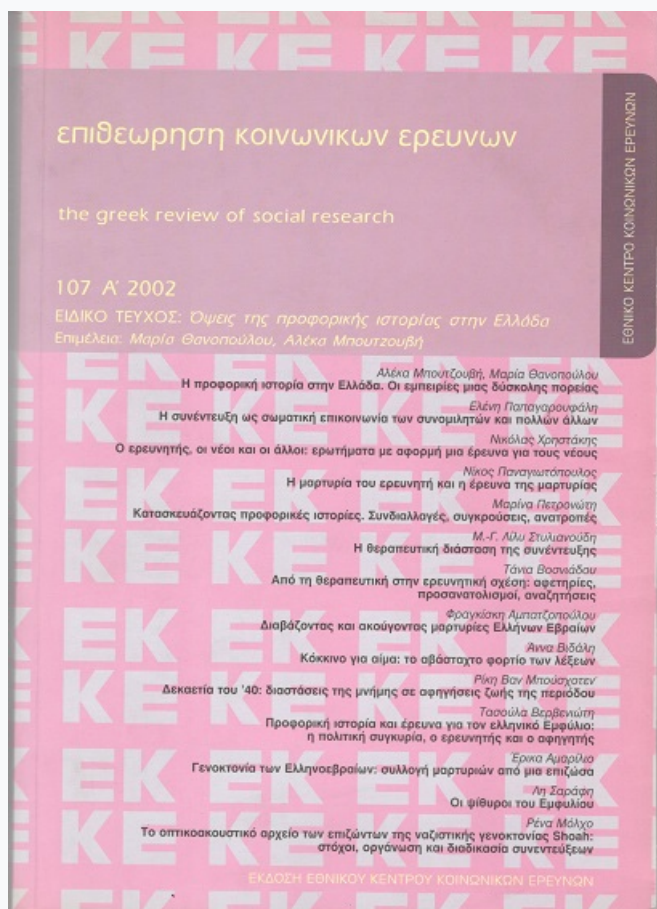

The Greek Review of Social Research

Vol 107 (2002)

107 Α' Ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα. Επιμέλεια: Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή

Το οπτικοακουστικό αρχείο των επιζώντων της ναζιστικής γενοκτονίας Shoah: Στόχοι, οργάνωση και διαδικασία συνεντεύξεων

Ρένα Μόλχο

doi: [10.12681/grsr.9189](https://doi.org/10.12681/grsr.9189)

Copyright © 2002, Ρένα Μόλχο

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μόλχο Ρ. (2002). Το οπτικοακουστικό αρχείο των επιζώντων της ναζιστικής γενοκτονίας Shoah: Στόχοι, οργάνωση και διαδικασία συνεντεύξεων. *The Greek Review of Social Research*, 107, 199–217.
<https://doi.org/10.12681/grsr.9189>

Ρένα Μόλχο*

ΤΟ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΩΝ ΕΠΙΖΩΝΤΩΝ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ SHOAH:¹ ΣΤΟΧΟΙ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Ίδρυμα Οπτικοακουστικών Μαρτυριών των Επιζώντων της Γενοκτονίας Shoah δημιουργήθηκε για τη σύσταση αρχείου μαρτυριών των επιζώντων του Ολοκαυτώματος με στόχο τη διεύρυνση της ανεκτικότητας. Η μέθοδος διεξαγωγής της συνέντευξης προβλέπει την εξασφάλιση της γνησιότητας των μαρτυριών. Γραπτή προ-συνέντευξη ανασυγκροτεί τη μνήμη του επιζώντα, προετοιμάζει τον συνεντευκτή, οργανώνει χρονικά τη συνέντευξη σ' όλη τη ζωή του επιζώντα και ενισχύει το ρόλο του. Το τελευταίο μέρος, που επικεντρώνεται στην ανασυγκρότηση της ζωής του μετά την απελευθέρωση, στοιχειοθετεί τις συνέπειες της τραυματικής του εμπειρίας. Η συγκεκριμένη μέθοδος συντελεί στην ανατροπή της περιθωριοποίησής του και αποκαθιστά τη σύνδεσή του με τις επόμενες γενεές.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

Το ίδρυμα *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* είναι μη κερδοσκοπικός οργανισμός που ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1994 στο Los

* Ιστορικός.

1. Η παρουσίαση της συγκρότησης του Αρχείου Shoah αποτελεί επεξεργασμένη σύνθεση πληροφοριών από τις σημειώσεις που συγκέντρωσα κατά την εκπαίδευσή μου στο Τελ Αβίβ τον Ιούνιο 1995, στηριζόμενη στην πείρα που απέκτησα ως μοναδική συντονίστρια-συνεντεύτρια στην Ελλάδα σε δείγμα 70 μαγνητοσκοπημένων συνεντεύσεων επιζώντων που διενήργησα μεταξύ 1996-1999 αλλά και ως διδάσκουσα και μέλος της εξεταστικής επιτροπής στο εκπαιδευτικό σεμινάριο 20 Ελλήνων συνεντευκτών, που οργανώσαμε σε συνεργασία με 2 Αμερικανούς απεσταλμένους της Shoah τον Δεκέμβριο του 1998 στην Αθήνα.

Angeles των ΗΠΑ με σκοπό τη μαγνητοσκόπηση 50.000, τουλάχιστον, μαρτυριών των ανά τον κόσμο επιζώντων του Ολοκαυτώματος.² Η συλλογή αυτή προσωπικών μαρτυριών των επιζώντων προορίζεται να χρησιμοποιηθεί στην ιστορική έρευνα και στην εκπαίδευση. Το ίδρυμα συνεργάζεται με τα σημαντικότερα μουσεία του Ολοκαυτώματος³ και με ειδικούς,⁴ ιστορικούς, ψυχολόγους, εκπαιδευτικούς, αρχειονόμους, σκηνοθέτες και επιζώντες, για τη δημιουργία της μεγαλύτερης και πληρέστερης δυνατής βιντεοθήκης προφορικών μαρτυριών.

Οι μαρτυρίες. Η συνήθης διάρκεια κάθε μαρτυρίας είναι δύο ώρες και καλύπτει εμπειρίες της προπολεμικής, της περιόδου του πολέμου και της μεταπολεμικής.⁵ Το περιεχόμενο των μαγνητοσκοπημένων μαρτυριών διατηρείται αμონτάριστο, όπως ακριβώς παραδόθηκε μετά τη διαξαγωγή της συνέντευξης.

Ειδικά εκπαιδευμένα άτομα⁶ διεξάγουν κατ' αρχήν μια γραπτή προσέντευξη με τον επιζώντα⁷ που τους βοηθά να συλλέξουν τις πρώτες

2. Ο όρος *Ολοκαύτωμα*, αν και λανθασμένος στην περίπτωση της προμελετημένης γενοκτονίας των Εβραίων, χρησιμοποιείται μια και έχει επικρατήσει σε σχεδόν όλες τις γλώσσες πλην της εβραϊκής. Σ' αυτήν χρησιμοποιείται ο ορθότερος όρος *Shoah*, που έχει την έννοια της σκόπιμης καταστροφής διά πυρός. Την τελευταία δεκαετία ο όρος *Shoah* συχνά εναλλάσσεται με τον όρο *Holocaust* και στην αγγλική, γαλλική και γερμανική βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών, που ασχολούνται με το ζήτημα της γενοκτονίας των Εβραίων. Παρόλο ότι και οι δύο παραπάνω όροι παραπέμπουν συνήθως στους Εβραίους, στην περίπτωση του συγκεκριμένου αρχείου συμπεριλαμβάνονται και μη Εβραίοι (βλέπε σημείωση 7).

3. Αυτά είναι το Fortunoff Archive στο Πανεπιστήμιο του Yale, το μουσείο Jewish Heritage στη New York, το Simon Weisenthal Center στο Los Angeles, το U.S. Holocaust Memorial Museum στην Washington D.C. και τα ιδρύματα «Yad Vashem», The Holocaust Martyrs' and Heroes Remembrance Authority στην Ιερουσαλήμ.

4. Στο Ίδρυμα εργάζονται 240 άτομα.

5. Αν και οι περισσότερες μαρτυρίες που έχουν καταγραφεί έχουν διάρκεια δύο ωρών, υπάρχουν και μαρτυρίες που ξεπερνούν τις 4 και 5 ώρες.

6. Πρόκειται για μια διεθνή ομάδα 3.800 εθελοντών που επιλέχθηκαν μεταξύ 8.500 ενδιαφερομένων, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν επί 20 ώρες, με έξοδα του ιδρύματος από ένα κλιμάκιο εκπαιδευτικών, ιστορικών και ψυχολόγων του ιδρύματος, σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές της προφορικής ιστορίας. Οι εθελοντές αποζημιώνονται για τα βασικά τους έξοδα κατά την περίοδο της συνέντευξης. Το ίδιο ισχύει για τους 1.600 επαγγελματίες βιντεογράφους που, ως εθελοντές, αποζημιώνονται και αυτοί για το κόστος του εξοπλισμού που νοικιάζουν και για τη μαγνητοσκόπηση της συνέντευξης.

7. Αρχικά το ίδρυμα επικεντρώθηκε στη συλλογή μαρτυριών Εβραίων επιζώντων διαφόρων κατηγοριών: των στρατοπέδων εξόντωσης, συγκέντρωσης και καταναγκαστικής εργασίας, αυτών που χυφτήκαν ή διατηρούσαν ψευδή ταυτότητα, αυτών που επέζησαν

πραγματολογικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη περίπτωση και για να τον προετοιμάσουν να συγκεντρώσει τις σχετικές φωτογραφίες και τα έγγραφα που πλαισιώνουν την προσωπική του ιστορία.

Σε διάστημα μιας εβδομάδας, το ίδιο άτομο διεξάγει τη συνέντευξη σε συνεργασία με έναν επαγγελματία βιντεογράφο, στο σπίτι του επιζώντα ή σε άλλο κατάλληλο μέρος. Οι συνεντεύξεις διεξάγονται στη γλώσσα που επιλέγει ο επιζών, και αυτή είναι συνήθως η μητρική του ή αυτή στην οποία αισθάνεται ότι εκφράζεται πιο άνετα.⁸

Στο τέλος της συνέντευξης βιντεοσκοπούνται οι φωτογραφίες και τα έγγραφα του επιζώντα, τα οποία σχολιάζει ο ίδιος. Προσκαλούνται, επίσης, εφόσον το επιθυμούν, να εμφανιστούν στο τελευταίο μέρος της συνέντευξης ο/η σύζυγος, τα παιδιά ή και τα εγγόνια του.⁹

Η κασέτα της μαγνητοσκοπημένης μαρτυρίας τοποθετείται στη βιντεοθήκη του ιδρύματος και αντίγραφό της με ευχαριστήρια επιστολή αποστέλλεται στον επιζώντα για προσωπική του χρήση.

Το αρχείο Shoah. Ειδικοί αρχειονόμοι που εργάζονται στο ίδρυμα μελετούν τις μαρτυρίες, καταρτίζουν ηλεκτρονικό κατάλογο και προχωρούν στην ψηφιακή επεξεργασία του υλικού προκειμένου να το ταξινομήσουν στο αρχείο. Η προεργασία αυτή, που προϋποθέτει τη δημιουργία

από τα γκέτο ή που συμμετείχαν στην Αντίσταση. Από την αρχή της επιλογής και της εμπλοκής μου στη συγκρότηση αυτού του αρχείου υπέβαλα γραπτή πρόταση για την ανάγνηση συλλογής μαρτυριών από τις υπόλοιπες ομάδες επιζώντων που απειλήθηκαν στην ίδια περίοδο, π.χ. από μη Εβραίους σωτήρες (rescuers) ή *Δικαίους των Εθνών* –όπως αναγνωρίστηκαν και βραβεύτηκαν μεταπολεμικά από τους Εβραίους–, μάρτυρες του Ιεχωβά, τσιγγάνους, δημοκρατικούς, κομμουνιστές, ομοφυλόφιλους, δοσίλογους ή συνεργάτες κ.ά., όλους αυτούς δηλαδή που, όπως και οι Εβραίοι, αντιμετώπισαν την απειλή της ναζιστικής καταδίωξης. Έξι μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1996, η πρόταση αυτή έγινε δεκτή και έκτοτε το αρχείο διευρύνθηκε. Δημιουργήθηκε τότε νέα τράπεζα πληροφοριών που περιλάμβανε όλες τις παραπάνω κατηγορίες επιζώντων και ανάλογα συγκροτήθηκαν τα διαφορετικά για κάθε περίπτωση ερωτηματολόγια. Στο πλαίσιο αυτό, τον Ιούνιο του 1999, είχα την ευκαιρία να κάνω τη μία από –τις μοναδικές παγκοσμίως– δύο συνεντεύξεις επιζώντων Εβραίων δοσίλογων-συνεργατών που πραγματοποίησα για το συγκεκριμένο αρχείο.

8. Μέχρι τις 22 Δεκεμβρίου 1998 διεξήχθησαν 49.861 συνεντεύξεις σε 31 γλώσσες. Μια ειδική υπηρεσία ατόμων που γνωρίζουν όλες τις γλώσσες στις οποίες διεξάγονται οι συνεντεύξεις ελέγχει την ποιότητα του υλικού και ασκεί εποικοδομητική κριτική, με παρατηρήσεις και σχόλια, στους εθελοντές-συνεντευκτές στους οποίους παρέχει υποστήριξη και βιβλιογραφικό υλικό κατά περίπτωση. Η ίδια υπηρεσία μεταφράζει σε όλες τις γλώσσες τα έντυπα και τα ερωτηματολόγια που συνοδεύουν απαραίτητα κάθε συνέντευξη.

9. Αυτό αφενός επιβεβαιώνει την αυθεντικότητα της μαρτυρίας και αφετέρου συνδράμει στην υποστήριξη που συχνά χρειάζεται ο μάρτυρας στο τέλος της συνέντευξης.

θεματικών και ονοματολογικών ευρετηρίων, δεν συμβάλλει μόνο στον εντοπισμό των μαρτυριών αλλά διευκολύνει και την ανίχνευση δεκάδων χιλιάδων ωρών υλικού.¹⁰

Εκπαίδευση. Οι συνεντεύξεις των επιζώντων προορίζονται να χρησιμοποιηθούν στην εκπαίδευση διεθνώς, μέσω σταθμών ειδικού διαδικτύου, δηλαδή με on line σύνδεση με μουσεία ή άλλα ιδρύματα σε όλο τον κόσμο.¹¹ Ο λόγος είναι ότι το υλικό αυτό δεν χρησιμοποιείται μόνο για τη διδασκαλία, αλλά και για κάθε πρόκληση φυλετικής, εθνικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ανεκτικότητας. Για τον ίδιο σκοπό, το ίδρυμα δημιούργησε ένα εκπαιδευτικό και παράλληλα ενημερωτικό CD-ROM που περιλαμβάνει 4 περιπτώσεις μαρτυριών επιζώντων με επεξηγηματικές και ενημερωτικές παραπομπές ή «παράθυρα» που αναλύουν διάφορα γεγονότα και ζητήματα σχετικά με την ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΠΙΖΩΝΤΕΣ

Το ίδρυμα *Shoah* εντόπισε τους πρώτους επιζώντες, που ενδιαφέρονταν να καταθέσουν τη μαρτυρία τους, από τις καταστάσεις των παλαιότερων ιδρυμάτων που είχαν ήδη δημιουργήσει κάποιο αρχείο μαρτυριών επιζώντων και μέσα από τις κατά τόπους εβραϊκές κοινότητες, που διέθεσαν τις καταστάσεις με τα στοιχεία των μελών τους. Επίσης, η επιτυχία της ταινίας *Η λίστα του Σίντλερ* του Στ. Σπίλμπεργκ και η πρωτοβουλία του συγκεκριμένου σκηνοθέτη, αμέσως μετά, να ιδρύσει αυτό το αρχείο ώθησαν πολλούς επιζώντες να έρθουν σε επαφή με αυτό από μόνοι τους. Ανάλογη ήταν και η ανταπόκριση μετά την ανακοίνωση του σχεδίου του Στ. Σπίλμπεργκ από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης και τον τύπο, που κάλυψαν εκτενώς το θέμα λόγω της φήμης του.

Στη συνέχεια το προσωπικό του ιδρύματος συνέταξε νέες καταστάσεις επιζώντων και τους απέστειλε ενημερωτική επιστολή μισής σελίδας, στη γλώσσα τους, με την οποία τους προέτρεπε να δηλώσουν τη συμμετοχή τους. Για το σκοπό αυτό, το δεύτερο μισό της επιστολής περιλάμβανε έντυπη αίτηση όπου οι ενδιαφερόμενοι όφειλαν να συμπληρώσουν τα στοιχεία τους και να την αποστείλουν κατόπιν στο ίδρυμα.¹² Στις περι-

10. Στο αρχείο του ιδρύματος ξαναγήθηκα τον Οκτώβριο του 1998, με την ευκαιρία προσήλψεως και ομιλίας μου στο Holocaust Center of Northern California του Πανεπιστημίου του Berkeley. Μέχρι στιγμής οι μαρτυρίες που καταγράφηκαν αντιπροσωπεύουν πάνω από 115.000 ώρες οπτικοακουστικού υλικού, δηλαδή 12-13 χρόνια τηλεθέασης.

11. Βλ. τα ιδρύματα που αναφέρονται στην υποσημείωση 2.

12. Βλ. Παράρτημα, I.

σότερες περιπτώσεις η πρώτη επικοινωνία με τους επιζώντες έγινε επιτόπου μέσω του εθελοντή-συντονιστή. Σε συνεννόηση με τον επιζώντα, αυτός συμπλήρωνε την αίτηση και την επέστρεφε ο ίδιος, συνήθως μέσω τηλεφωτοτυπίας ή fax. Η οργάνωση αυτής της επικοινωνίας γινόταν με κριτήριο προτεραιότητας την ηλικία (πρώτα οι γηραιότεροι) και τη φυσική κατάσταση των επιζώντων. Η άμεση επαφή του εθελοντή με τον επιζώντα είχε μεγαλύτερη επιτυχία, όχι μόνο χάρη στις δυνατότητες που προσφέρει η προσωπική επικοινωνία, αλλά γιατί έτσι διαπιστωνόταν εγκαίρως και η νηφαλιότητα των ενδιαφερομένων, που αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της συνέντευξης.¹³ Παράλληλα γινόταν ενημέρωση για τους σκοπούς του ιδρύματος, για το στάδιο της προετοιμασίας και για τη διαδικασία της συνέντευξης, και καθοριζόνταν, τέλος, η ημερομηνία και η ώρα της πρώτης τους συνάντησης με σκοπό την προ-συνέντευξη.

2. Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ: ΓΡΑΠΤΗ ΠΡΟ-ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Η προ-συνέντευξη αποσκοπεί στην καταγραφή του πραγματολογικού υλικού που πλαισιώνει την προσωπική ιστορία του κάθε επιζώντα σε συγκεκριμένο πολυσέλιδο έντυπο ερωτηματολόγιο που προορίζεται να συνοδεύει τη μαγνητοσκοπημένη μαρτυρία. Το ερωτηματολόγιο συντάχθηκε από το εξειδικευμένο προσωπικό του ιδρύματος και χωρίζεται σε 8 κεφάλαια και σε πολλά υποκεφάλαια τα οποία καλύπτουν λεπτομερώς όλες τις περιπτώσεις των κατηγοριών βρωαϊκής και μη βρωαϊκής καταγωγής, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του πολέμου.¹⁴

Η διαδικασία της προ-συνέντευξης προσβλέπει στην εξασφάλιση στοιχείων που θα διευκολύνουν:

Πρώτον, τη μελλοντική ταξινόμηση της οπτικοακουστικής μαρτυρίας, δεύτερον, τον έλεγχο της γραφής ονομάτων και τοπωνυμίων, τρίτον, τη δυνατότητα και το χρόνο προετοιμασίας του εθελοντή προκειμένου να μπορεί να διαμορφώσει εύστοχες ερωτήσεις κατά τη συνέντευξη, τέταρτον, την ανασυγκρότηση της μνήμης του επιζώντα,

13. Είναι σκόπιμο να σημειωθεί ότι η τελική απόφαση για τη διεξαγωγή της συνέντευξης είναι απόλυτο προνόμιο του επιζώντα. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που αυτός αλλάξει γνώμη και μετανιώσει ή δηλώσει ότι δεν επιθυμεί να μιλήσει για ορισμένα ζητήματα ή εμπειρίες κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

14. Βλ. Παράρτημα, II.

πέμπτον, τη δυνατότητα ελέγχου και διασταύρωσης των πληροφοριών από τους ερευνητές και, επομένως,

έκτο, την ανατροπή των επιχειρημάτων των αρνητών της Γενοκτονίας.¹⁵

Η κυριότερη δυσκολία που παρουσιάζεται κατά τη διεξαγωγή της προ-συνέντευξης είναι η έντονη ανάγκη του επιζώντα να διηγηθεί την ιστορία του αυτοστιγμεί. Καθώς, όμως, δεν είναι αυτός ο στόχος της προ-συνέντευξης, κάθε φορά που ο επιζών παρεκκλίνει, ο εθελοντής οφείλει να τον επαναφέρει επισημαίνοντας ευγενικά ότι υπάρχει κίνδυνος να μείνουν με την εντύπωση ότι ορισμένα πράγματα ειπώθηκαν με αποτέλεσμα να παραλειφθούν στην κανονική συνέντευξη, την ημέρα της μαγνητοσκόπησης.

3. ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΖΩΝΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Στο τέλος της προ-συνέντευξης ορίζεται ο χρόνος συνάντησης για τη συνέντευξη την επόμενη εβδομάδα. Ο εθελοντής ενημερώνει τον επιζώντα για τη διεξαγωγή της επισημαίνοντας ότι:

1. Πρέπει να εξασφαλιστεί άνεση χρόνου γιατί η διάρκεια της συνέντευξης δεν είναι προβλέψιμη.

2. Πρέπει να ειδοποιηθούν οι συγγενείς ότι ο επιζών δεν θα απαντά στο τηλέφωνο ούτε και στην πόρτα, για να εξασφαλιστεί ησυχία.

3. Οι επαγγελματικές βιντεοκασέτες ΒΚ, που χρησιμοποιούνται, έχουν διάρκεια μισής ώρας και παρέχεται, επομένως, η δυνατότητα συχνών διαλειμμάτων σε κάθε αλλαγή.

4. Δεν θα πρέπει να προβληματισθεί αν ξεχάσει κάτι στη διήγησή του, γιατί όπως σε μία φυσιολογική συζήτηση μπορεί να το καταθέσει αν, όπως συχνά γίνεται, το θυμηθεί αργότερα.

5. Είναι χρήσιμο να συγκεντρώσει τις φωτογραφίες και τα πιστοποιητικά που διαθέτει ως συμπληρωματικά τεκμήρια της ιστορίας του πριν από την ημέρα της συνέντευξης.

6. Ο εθελοντής θα επεμβαίνει με γενικές ή ειδικές «ανοικτές» ερωτήσεις που θα διευκολύνουν τον μάρτυρα να οργανώσει την αφήγησή του, αλλά η συζήτηση δεν θα διεξαχθεί με τη μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων.

7. Για την εξασφάλιση της σαφήνειας οφείλει να αναλύει την ιστορία του και τα αισθήματά του χωρίς να υποθέτει ότι οι ακροατές του γνωρίζ-

15. Pierre Vidal-Naquet, 1992, *Assassins of Memory, Essays of the Denial of the Holocaust*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, σ. 205.

ζουν ήδη κάτι επί του θέματος, όπως δηλαδή θα μιλούσε στα εγγόνια του.

8. Για την επικύρωση της γνησιότητας της μαρτυρίας του, δεν πρέπει να αναζητά την επιβεβαίωση ή την επέμβαση του εθελοντή. Ούτως ή άλλως, για τον ίδιο λόγο, ο ακροατής δεν επιτρέπεται και δεν μπορεί να απαντήσει προφορικά σε καμία περίπτωση.

9. Πρέπει να συμπληρώσει το έντυπο συμφωνητικό παραχώρησης των δικαιωμάτων της συνέντευξής του στο ίδρυμα και να το παραδώσει στον εθελοντή-συντονιστή την ημέρα της συνέντευξης.¹⁶

4. Η ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΝΤΕΥΚΤΗ-ΕΘΕΛΟΝΤΗ

Αφού ολοκληρωθεί η προ-συνέντευξη, ο εθελοντής την παραλαμβάνει και τη μελετά. Εξετάζει, κατ' αρχήν, αν το περιεχόμενο των πληροφοριών είναι σαφές και ευανάγνωστο. Στη συνέχεια, ταξινομεί την περίπτωση, αν πρόκειται δηλαδή για επιζώντα στρατοπέδου, Αντίστασης ή άλλη περίπτωση, έτσι ώστε να μπορεί να συμβουλευθεί τη σχετική βιβλιογραφία.¹⁷ Το ίδρυμα τον έχει προμηθεύσει με ένα γενικό ιστορικό χρονολόγιο που καλύπτει την περίοδο του μεσοπολέμου από τις 24 Φεβρουαρίου 1920 (ίδρυση του ναζιστικού κόμματος) ως τη μεταπολεμική περίοδο, τις 14 Μαΐου του 1948 (ίδρυση του κράτους του Ισραήλ).¹⁸ Το ίδρυμα τον έχει επίσης προμηθεύσει με ένα εγχειρίδιο προφορικής ιστορίας, που περιλαμβάνει επιλογή θεωρητικού και μεθοδολογικού υλικού, παραδείγματα διαφόρων ειδών μαρτυριών και ερωτήσεων, γλωσσάριο και βιβλιογραφία.¹⁹ Ο εθελοντής έχει επίσης στη διάθεσή του χάρτες και συνοπτικές περιγραφές στρατοπέδων ή άλλων τοποθεσιών του πολέμου, που εντάσσονται

16. Βλ. Παράρτημα, ΙΙΙ.

17. Abraham Edelheit and Hershel I Edelheit, 1986, *Bibliography on the Holocaust Literature*, Μπόλντεν, Westview Press· Yehuda Bauer, 1975, *Guide to the Unpublished Materials of the Holocaust Period* (τόμοι 3-5), Ιερουσαλήμ, Hebrew University of Jerusalem and Yad Vashem· Raul Hilberg, 1985, *The Destruction of the European Jews*, 3 τόμοι, Νέα Υόρκη, Holmes and Meir· Robert Wistrich, 1982, *Who's Who in Nazi Germany*, Νέα Υόρκη, Macmillan.

18. Robert Rozette, June 14, 1989, *The Encyclopedia of the Holocaust*.

19. Yaffa Eliach and Brana Gurewitsch, 1991, *Holocaust Oral History Manual*, Center for Holocaust Studies Documentation and Research, Museum of Jewish Heritage, New York, σ. 72.

20. Konnilyn Feig, 1981, *Hitler's Death Camps: the Sanity of Madness*, Νέα Υόρκη, Holmes and Meir· Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference, January 1980, 1984, *The Nazi Concentration Camps*, Ιερουσαλήμ, Yad Vashem· Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, April 7-11 1968, 1971, *Jewish Resistance During the Holocaust*, Ιερουσαλήμ, Yad Vashem· *The Times Atlas of the World*, 1981, Λονδίνο, Times Books.

περισσότερο στην παγκόσμια παρά στην εθνική του ιστορία.²⁰ Μπορεί, επίσης, να ζητήσει και να προμηθευτεί όποιο άλλο καταποπιστικό υλικό χρειασθεί από το ίδρυμα με το οποίο βρίσκεται σε συχνή επικοινωνία.

5. ΟΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΖΩΝΤΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Στη διάθεση του εθελοντή έχουν, επίσης, τεθεί διάφορα εναλλακτικά ερωτηματολόγια που συντάξε το προσωπικό του ιδρύματος ως υποδείγματα, στη βάση των οποίων μπορεί να διαμορφώνει το δικό του ανάλογα με την περίπτωση. Η διαμόρφωση του ερωτηματολογίου αποτελεί προϋπόθεση για κάθε συνέντευξη και εξαρτάται από την ευαισθησία και τη διεισδυτικότητα του κάθε εθελοντή. Η σύνταξη, όμως, των εξατομικευμένων ερωτηματολογίων γίνεται μόνον για λόγους άσκησης και προετοιμασίας, καθώς δεν επιτρέπεται, σε καμιά περίπτωση,²¹ να το έχει ο εθελοντής μαζί του ή να το χρησιμοποιήσει με οποιονδήποτε άλλο τρόπο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

6. Η ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

α. Οι ευθύνες του συνεντευκτή-εθελοντή για την προετοιμασία του επιζώντα και οι περιορισμοί του για την εξασφάλιση της γνησιότητας της συνέντευξης

Ο ρόλος του εθελοντή είναι, δηλαδή, ενεργά παθητικός. Πιο συγκεκριμένα, κατά την έναρξη της μαγνητοσκοπήσης κάθεται για ένα λεπτό δίπλα στον επιζώντα και ανακοινώνει το δικό του όνομα, την ημερομηνία και τον τόπο που λαμβάνει χώρα η συνέντευξη, το όνομα του επιζώντα, τη γλώσσα στην οποία γίνεται η συνομιλία και τη διεξαγωγή της συνέντευξης-συζήτησης, που πρόκειται να ακολουθήσει. Τα ίδια αυτά στοιχεία τα παρουσιάζει γραμμένα και σε μία κόλα άσπρο χαρτί (slate) την οποία προβάλλει και διαβάζει όσο η κάμερα καταγράφει.²² Κατ' αυτόν τον τρόπο αποτυπώνεται η ταυτότητα της ταινίας με εικόνα και ήχο.

Στη συνέχεια, ο εθελοντής αλλάζει θέση και κάθεται ακριβώς απέναντι από το συνομιλητή ή τη συνομιλήτριά του, που από 'δω και πέρα κατα-

21. Εξαιρούνται, βέβαια, οι περιπτώσεις των κωφών επιζώντων στους οποίους ο εθελοντής είναι υποχρεωμένος να απευθύνει γραπτές ερωτήσεις, τις οποίες σημειώνει σε μεμονωμένες κάρτες στη διάρκεια της συνέντευξης.

22. Βλ. Παράρτημα, σ. 2/5-2/9.

λαμβάνει το κέντρο της εικόνας. Ο εθελοντής δεν ξαναεμφανίζεται. Ανοίγει όμως αυτός τη συζήτηση ρωτώντας ξανά τα στοιχεία του επιζώντα, π.χ. «πώς λέγεστε και πώς γράφεται το όνομά σας, πότε και πού γεννηθήκατε, πώς ονομάζονταν οι γονείς σας, πού ήταν το πατρικό σας σπίτι, μπορείτε να μας το περιγράψετε, σε ποιο σχολείο πήγατε, ποιοι ήταν οι φίλοι σας, πώς γιορτάζατε τις θρησκευτικές και εθνικές εορτές» κ.λπ.. Ο επιζών, επίσης, γνωρίζει ότι θα του ζητηθεί να περιγράψει τη γεωγραφική θέση της πόλης του για να διευκολυνθεί ο ξένος, ή και ο πιθανός δύσπιστος θεατής. Όλες αυτές οι ερωτήσεις που αφορούν το προπολεμικό μέρος της ζωής του επιζώντα αποτελούν καινοτομία στη μέχρι τώρα μεθοδολογία τέτοιου τύπου συνεντεύξεων. Το μέρος αυτό, που καταλαμβάνει περίπου το 20% της συνέντευξης, στοιχειοθετεί την οικογενειακή, την πολιτιστική και κοινωνική ταυτότητα του επιζώντα, που επιτέλους ανακάμπτει τη φυσιολογική και πολυδιάστατη υπόστασή του, και δεν περιορίζεται μόνο στην ταυτότητα του θύματος.²³ Συνήθως ο μάρτυρας ανταποκρίνεται εύκολα και επειδή οι πληροφορίες αυτές, που τον εντάσσουν, τον χαλαρώνουν, λαμβάνει εύκολα το νήμα της αφήγησης και προχωράει μόνος του.

β. Η αυθεντικότητα του συνεντευκτή ως ακροατή και η ενεργοποίηση του πρωταγωνιστικού ρόλου του επιζώντα

Ο εθελοντής δεν πρέπει να τον διακόψει σε καμιά περίπτωση ούτε και σε περίπτωση που ο ομιλών βρεθεί σε αμηχανία ή που θα μπορούσε να τον διορθώσει. Θα μιλήσει μόνον, όταν κρίνει τη στιγμή κατάλληλη,²⁴ ή για να του δώσει την ευκαιρία να διευκρινίσει κάποια ασάφεια, ή για να τον επαναφέρει χρονικά με διακριτικό και νηφάλιο τρόπο, ή ακόμη για να τον ειδοποιήσει εγκαίρως για την παύση που απαιτεί η αλλαγή της βιντεοκασέτας, την οποία οφείλει να ανακοινώνει και προφορικά στο τέλος και στην

23. Δυστυχώς, αρκετά τέτοια παραδείγματα μπορεί κανείς να βρει στη συλλογή των οπτικοακουστικών συνεντεύξεων που διεξήχθησαν το 1992 στην Ελλάδα από τον απεσταλμένο του Fortunoff Archive του Πανεπιστημίου του Yale. Αντίγραφα φυλάσσονται στην Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Το ίδιο ισχύει και για την εργασία των Έ. Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπ. Ναφ, 1998, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετζ Αχάιμ-Παρατηρητής. Κατά τη γνώμη μου, η μονοδιάστατη προβολή της ταυτότητας του επιζώντα ως θύματος αποτρέπει την καταλυτική λειτουργία της ταύτισης του θεατή.

24. Όταν έχει ολοκληρωθεί μία ενότητα ή όταν ο ομιλητής βάζει τελεία σε κάποια πρόταση.

αρχή της κάθε ημίωρης μαγνητοσκόπησης. Όσο παρακολουθεί, επικοινωνεί οπτικά και με νεύματα, με τη γλώσσα του σώματος, δηλαδή. Μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η συνοχή της αφήγησης για τον μελλοντικό ακροατή και ανατρέπεται η κατηγορία της σκηνοθεσίας ή της υποβολής,²⁵ που έχουν ενίοτε προβάλει κακόπιστοι ή αρνητές του Ολοκαυτώματος.²⁶

Το διάλειμμα προσφέρεται, επίσης, για τις φυσικές ανάγκες των συνομιλητών και για το σχολιασμό της έκβασης της ημίωρης συνομιλίας που προηγήθηκε, αλλά πάντοτε σε σχέση μ' αυτήν που θα ακολουθήσει και με τρόπο ώστε να ενισχύεται η αυτοπεποίθηση του επιζώντα. Υπάρχει, και σ' αυτό το στάδιο, κίνδυνος να συνεχίσει την αφήγηση, που αναγκαστικά δεν θα καταγραφεί. Ο εθελοντής οφείλει να τον αποτρέψει. Ένας τρόπος είναι να τον προλάβει κάνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για τις τεχνικές λεπτομέρειες της μαγνητοσκόπησης. Ούτως ή άλλως, οφείλει να του θυμίσει ότι στην αρχή κάθε νέας κασέτας θα μιλάει πάντα πρώτος αυτός για να ανακοινώσει τον αριθμό της σε συνδυασμό με τα στοιχεία της συγκεκριμένης συνέντευξης και ότι θα συνεχίσουν τη συνέντευξη από το σημείο που διέκοψαν. Ο εθελοντής μπορεί επίσης να επισπεύσει τη ροή της μαγνητοσκόπησης υπενθυμίζοντας το θέμα το οποίο συζητούσαν όταν διέκοψαν και το ζήτημα που θα συζητηθεί αμέσως μετά.

Το δεύτερο μέρος της συνέντευξης που αφορά την τραυματική εμπειρία του πολέμου και τον τρόπο διάσωσης του επιζώντα είναι το μεγαλύτερο και θεωρητικά καλύπτει το 60% της συνέντευξης. Υπάρχουν κλασικές καθοδηγητικές ερωτήσεις που προετοιμάζουν τον επιζώντα να εισαχθεί σ' αυτή την περίοδο, π.χ. «τι γνωρίζατε για το Γ' Ράιχ, αν άλλαξε τίποτα την παραμονή του πολέμου, πού σας βρήκε ο πόλεμος» κ.λπ. Οι περισσότεροι επιζώντες ανταποκρίνονται και από το σημείο αυτό συνεχίζουν μόνοι τους την αφήγηση.

Ενίοτε προκύπτουν δύο ειδών προβλήματα: Το ένα είναι να αισθανθεί αμηχανία ο επιζών όταν αντιμετωπίζει κενά μνήμης που τον καθηλώνουν, όπως, π.χ., να μη θυμάται κάποια σημαντική ημερομηνία ή το όνομα μιας τοποθεσίας κ.λπ.. Ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορεί να βοηθηθεί ο εθελοντής το μάρτυρα να κάνει ορισμένους συσχετισμούς είναι να τον ρωτήσει, π.χ., αν θυμάται τι εποχή ήταν και τι ρούχα φορούσε, ή άλλους. Το άλλο πρόβλημα που προκύπτει είναι όταν ο μάρτυρας συγκινείται έντονα

25. Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπ. Ναρ, 1998, *Προφορικές μαρτυρίες...*, ό.π., π.χ. σσ. 114, 115, 120, 127.

26. Pierre Vidal-Naquet, 1992, *Assassins of Memory...*, ό.π., σ. 18-24.

από κάποια τραγική εμπειρία και σταματά την αφήγηση ή κλαίει. Τα κενά που δημιουργούνται σ' αυτήν την περίπτωση είναι χρήσιμα αλλά και καταλυτικά για την ποιότητα της μαρτυρίας. Επιπλέον, το ξέσπασμα αποδεσμεύει την ένταση του επιζώντα και τον βοηθά να συνέλθει. Ο εθελοντής μπορεί να του προτείνει χαρτομάντιλα και νερό εάν η κατάσταση το απαιτεί· αλλιώς περιμένει σιωπηλός εκφράζοντας τη συμπάθεια και το σεβασμό του αποκλειστικά και μόνον με τη σωματική γλώσσα.

γ. Η σχέση επιζώντα και συνεντευκτή

Είναι γεγονός ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο εθελοντής υποβάλλεται σε έντονη συγκινησιακή δοκιμασία την οποία οφείλει να αντιμετωπίσει χωρίς να δημιουργήσει πρόβλημα στον επιζώντα αποσπώντας την προσοχή του. Εάν δεν το κατορθώσει, τότε οφείλει να παραιτηθεί από συνεντευκτή.

Σε άλλες περιπτώσεις οφείλει και ο ίδιος να προκαλέσει εκδήλωση των συναισθημάτων με ερωτήσεις όπως «τι αισθανθήκατε τότε» ή «πώς σας επηρέασε σαν άνθρωπο αυτή η εμπειρία». Οι παρατηρήσεις που θα ακολουθήσουν δεν εμπλουτίζουν μόνο την αφήγηση αλλά και τη σχέση μεταξύ του εθελοντή και του επιζώντα. Η σχέση αυτή είναι θεμελιώδης γιατί αποκαθιστά την κοινωνική αποδοχή του επιζώντα. Ας σημειωθεί ότι μέχρι τη διεξαγωγή της συνέντευξης οι περισσότεροι επιζώντες διαβιούσαν, ως ένα βαθμό, περιθωριοποιημένοι σε μια σιωπή πένθους, φοβούμενοι μη δεν γίνουν πιστευτοί, μη ρυπάνουν τα παιδιά τους, επειδή πολλοί απ' αυτούς αισθάνονταν ενοχές σαν να επέζησαν εις βάρος των αγαπημένων τους προσώπων που χάθηκαν χωρίς να μπορούν να τα βοηθήσουν.²⁷

δ. Το τελευταίο μέρος της συνέντευξης: η μεταπολεμική εμπειρία

Τα ζητήματα αυτά μπορούν να συζητηθούν στο τέλος της συνέντευξης που καλύπτει τη μεταπολεμική εμπειρία. Κατ' αρχάς αυτή εστιάζεται στις πρακτικές και άλλες δυσκολίες που αντιμετώπισε ο επιζών στην προσπάθειά του να επιστρέψει στον τόπο του ή να μεταναστεύσει αλλού και να ξαναφτιάξει τη ζωή του. Σημαντική εδώ είναι η δυνατότητα αντιπαράβολής που του προσφέρεται, με μια ερώτηση που γίνεται συνήθως στην

27. Lucette Valensi και Nathan Wachel, 1986, *Mémoires Juives*, Παρίσι, Archives Gallimard Julliard, σ. 304-333· Annette Wieviorka, 1995, *Déportation et génocide: Entre la mémoire et l'oubli*, Παρίσι, Plon· Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 1993, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 11-37.

αρχή, σχετικά με τα σχέδια και τα οράματά του πριν από τον πόλεμο.

Το κλείσιμο της συνέντευξης προσφέρεται και για άλλους συσχετισμούς, αφαιρέσεις ή και απόψεις ακόμη, π.χ. «τι ήταν αυτό που νομίζεις ότι σε βοήθησε να επιζήσεις», «πώς νομίζεις ότι αυτή η εμπειρία επηρέασε τη ζωή σου (το γάμο σου, την ανατροφή των παιδιών σου, κ.λπ.)», «μπόρεσες να τα συζητήσεις με κάποιον», «θέλεις να προσθέσεις κάτι».

Στο σημείο αυτό ο εθελοντής ευχαριστεί τον επιζώντα και κατόπιν του ζητά να σχολιάσει στην κάμερα, με χρονολογική σειρά προτεραιότητας, 10-12 αντιπροσωπευτικές οικογενειακές φωτογραφίες ή άλλα πιστοποιητικά που τεκμηριώνουν την προσωπική του ιστορία, π.χ. πλαστή ταυτότητα με μη εβραϊκό όνομα και τη φωτογραφία του, πιστοποιητικά κοινωνικής ή στρατιωτικής διάκρισης, κ.λπ.. Το υλικό αυτό τοποθετείται προσωρινά σ' ένα ειδικό σκούρο χαρτόνι για φόντο και η κάμερα σταματάει και ξαναρχίζει σε κάθε αλλαγή. Ο επιζών οφείλει να επαναλαμβάνει κάθε φορά το όνομά του και τα ονόματα όλων των υπολοίπων ατόμων που εμφανίζονται στις φωτογραφίες, τη σχέση του μ' αυτά και, εφόσον θυμάται, τον τόπο και την ευκαιρία της φωτογράφισης. Εάν παρίστανται, ακολουθεί η μαγνητοσκόπηση των συγγενών που παίρνουν θέση γύρω από τον επιζώντα. Στην περίπτωση που έχει διεξαχθεί συνέντευξη με σωτήρες (rescuers)-επιζώντες, καλούνται να εμφανιστούν τα άτομα που διασώθηκαν με τη βοήθειά του. Αυτός τους στήνει ονομαστικά και περιγράφει τη συγγενική του ή την όποια άλλη σχέση έχει μαζί τους. Ενίοτε οι συγγενείς ζητούν να μιλήσουν και να πουν δύο λόγια για την υπόθεση σε σχέση με τον επιζώντα.

7. ΤΟ ΠΕΡΙΠΑΤΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

Σε ορισμένες περιπτώσεις το ιστορικό του επιζώντα προσφέρεται για μία συμπληρωματική μαγνητοσκόπηση εξωτερικών σημείων που αναφέρθηκαν στην αφήγησή του, όπως το πατρικό του σπίτι ή το σχολείο του, που έχουν διατηρηθεί, η φυλακή όπου φυλακίστηκαν οι γονείς του πριν από την εκτόπιση, το τοπικό στρατόπεδο όπου οι ναζί συγκέντρωναν τα άτομα της κάθε αποστολής κ.λπ.. Εφόσον ο επιζών συμφωνεί και δεν έχει πρόβλημα υγείας, ορίζεται νέα συνάντηση τις πρωινές ώρες της επόμενης μέρας για τη διεξαγωγή αυτού του μέρους της συνέντευξης. Η μετάβαση στα 4-5 σημεία γίνεται με το αυτοκίνητο του βιντεογράφου αφού προηγουμένως ελεγχθεί αν επιτρέπεται εκεί η μαγνητοσκόπηση.

Μολονότι είναι σαφές ότι αυτή η «περιπατητική» συνέντευξη αποτελεί μέρος της βασικής, αν και διεξάγεται άλλη μέρα, ο εθελοντής αρχίζοντας πρώτος δίνει, προφορικά μόνον, την ταυτότητα της βιντεοκασέτας με νέα

αρίθμηση και κατόπιν απευθύνεται στον επιζώντα «πείτε μας, παρακαλώ κ. τάδε, πού βρισκόμαστε» (σημείο και πόλη) και ο επιζών σχολιάζει τα μέρη με τον ίδιο περίπου τρόπο όπως και τις φωτογραφίες. Η διάρκεια της συγκεκριμένης μαγνητοσκόπησης είναι πολύ μικρότερη από την κυρίως συνέντευξη. Μετά τη λήξη της, συμπληρώνεται το ειδικό έντυπο με τα επιλεγμένα σημεία και τη σχέση τους με τη συγκεκριμένη ιστορία.

8. Η ΕΠΟΜΕΝΗ ΜΕΡΑ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΠΙΖΩΝΤΑ ΚΑΙ ΕΘΕΛΟΝΤΗ

Το ίδρυμα προβλέπει μία ακόμη επικοινωνία για να διαπιστωθεί αν, μετά τη συνέντευξη, ο επιζών εκδήλωσε ψυχολογικό πρόβλημα που χρειάζεται συντροφική ή ακόμη και επαγγελματική ψυχολογική υποστήριξη, η οποία θα καλυφθεί με τη μεσολάβηση του εθελοντή.

Η περίπτωση αυτή είναι σπάνια, καθώς η ίδια η συνέντευξη συντελεί καταλυτικά στη συμφιλίωση του επιζώντα με τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Άλλωστε, με την ευκαιρία που του προσφέρεται να καταθέσει και, κατά συνέπεια, ν' αποδεχθεί τη μαρτυρία του, αίρεται η περιθωριοποίησή του και αποκαθίσταται η επαφή του μάρτυρα με τις επόμενες γενεές. Η σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και φιλίας που αναπτύσσεται, εκ των πραγμάτων, με τον εθελοντή, συνήθως εκπρόσωπο της δεύτερης γενιάς, που ανέλαβε την ευθύνη της τεκμηρίωσης της ιστορικής αλήθειας, αποκαθιστά τη γέφυρα της ευρύτερης κοινωνικής επικοινωνίας του μάρτυρα και τον δικαιώνει.

Έχει, πλέον, εκπληρώσει την αποστολή που του ανέθεσαν οι «προορισμένοι στον χαμό» αδελφοί του,²⁸ να αποκαλύψει και να περιγράψει τα εγκλήματα, δηλαδή, την απίστευτη δοκιμασία που υπέστησαν, και ως μνημόσυνο απένταντί τους αλλά και ως πράξη πρόληψης για το μέλλον της ανθρωπότητας.²⁹

28. Όλοι οι επιζώντες, που κατέθεσαν με κάποιον τρόπο τη μαρτυρία τους, επισήμαναν ότι κατά την τελευταία επικοινωνία τους όλοι οι προς εκτέλεση κρατούμενοι αλλά και οι εκτός στρατοπέδων ετοιμοθάνατοι τους επιφόρτισαν με την ευθύνη να γνωστοποιήσουν το άδικο και αποτρόπαιο έγκλημα που διεξήχθη εις βάρος τους.

29. Primo Levi, 1998, *Το καθήκον της μνήμης*, Αθήνα, Άγρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, 1993, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Bauer Yehuda, 1975, *Guide to Unpublished Materials of the Holocaust Period* (τόμοι 3-5), Ιερουσαλήμ, Hebrew University of Jerusalem and Yad Vashem.
- Edelheit Abraham and Hershel Edelheit, 1986, *Bibliography on the Holocaust Literature*, Μπόλντερ, Westview Press.
- Feig Konnilyn, 1981, *Hitler's Death Camps: the Sanity of Madness*, Νέα Υόρκη, Holmes and Meir.
- Hilberg Raul, 1985, *The Destruction of the European Jews*, 3 τόμοι, Νέα Υόρκη, Holmes and Meir.
- Κούνιο-Αμαφίλιο Έρ. και Ναρ Αλμπ., 1998, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετζ Αχά'ιμ-Παρατηρητής.
- Levi Primo, 1998, *Το καθήκον της μνήμης*, Αθήνα, Άγρρα.
- Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, April 7-11 1968, 1971, *Jewish Resistance During the Holocaust*, Ιερουσαλήμ, Yad Vashem.
- Proceedings of the Fourth Yad Vashem International Historical Conference, January 1980, 1984, *The Nazi Concentration Camps*, Ιερουσαλήμ, Yad Vashem.
- The Times Atlas of the World*, 1981, Λονδίνο, Tomes Books.
- Valensi Lucette et Nathan Wachel, 1986, *Mémoires Juives*, Παρίσι, Archives Gallimard Julliard.
- Vidal-Naquet Pierre, 1992, *Assassins of Memory. Essays on the Denial of the Holocaust*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.
- Wieviorka Annette, 1995, *Déportation et génocide: Entre la mémoire et l'oubli*, Παρίσι, Plon.
- Wistrich Robert, 1982, *Who's Who in Nazi Germany*, Νέα Υόρκη, Macmillan.